

ԲՈՐՈՑԱԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒՆԵՍԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԵ. ՅԱՐԻ 1901

Ցարական 10 ֆր. ոսկի — 4 ռբ.:
Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 ռբ. 50 կ.:
Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կ.:

ԹԻԻ 8. ՕԳՈՍՏՈՍ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԱՐՈՐՈՑԱԿԱՆ ԳՐԱՑ ՄԷՋ

2.

Բարաս ըստած երկրին
գիրքն որոշելու քանի
մը կուտան կ'ընծայ-
են մեզ նշյն իսկ Ս.
Գրոց այն տեղերն,
ուր այս անունը կը
հանդիպի:
Ինչպէս Նայեայ
ու անոր համապա-
տասխանող տեղերուն, նմանապէս Երեմիայի հա-
մաձայն՝ պէտք է որ Արարաւն Ասորեստանէ (եւ
Բաբելոնստանէ) քաղաքականօրէն անկախ երկիր
մ'եղած ըլլայ. եւ պէտք է որ Ասորեստանի
Թագաւորութեան դրացին եղած ըլլայ:

Այս ենթադրութիւններն ընելով միայն
լու կը հասկըցուի ասորեստանցի հայրապառ-
նեան եւ Թագաւորապաններուն Արարաւ
փախիլը, եւ ասանցմով հաստատուն հիմ կ'առ-
նու մարգարէին խօսքը:

Այս երկրին գիրքն վրայ Եւնեզոց գիրքն
ու Տոբեիթ մերձաւորապէս միայն լոյս կու տան:
Այս լեւնաշխարհն Ասորեստանի հիւսիսակողմը
կամ հիւսիսային արեւմտակողմը փնտռելու ենք:
Ս. Գրոց երբայական ընագիրը՝ աւելի բան
չ'ըսեր մեզի, Թէեւ Երեմիա Արարաւայ հետ կը
յիշէ Միննիի եւ Աքանապայ Թագաւորու-
թիւնները: Երեմայ այս խօսքը շնք կրնար իբր
առաջնորդ գործածել՝ Արարաւ հանելու: Գեռ
իրաւացի ըլլալէ դադրած չէ Բոթրաւի սա խօսքը
“Հաս անստոյգ է Աքանապայ ինչ ըլլալը:”
Միննիի անունը Ս. Գրոց մէջ միայն այստեղ կը
հանդիպի եւ հարկ է որ Միննի Արարաւայ միջ-
նորդութեանն որոշուի եւ ոչ թէ Արարաւ
Միննիի միջնորդութեամբը:

Աւելի պայծառ կը խօսին Ս. Գրոց Թար-
գմանութիւնները: Յունարէն եւ լատիններէն
ընագիրներուն մէջ Արարաւը Հայաստանով (= Հայք)
Թարգմանուած կը տեսնենք, թէեւ ոչ
միշտ: Դմանապէս ասորական Թարգմանութեան
մէջ՝ երբայեղէնին Արարաւին տեղը՝ Հայք կամ
Հայաստան կը գտնենք: Յովսէփոս ալ կ'ըսէ
թէ Հայաստանի մէջ է այն լեռը, որուն վրայ
տապանը նստաւ¹. այս պատմագրին համաձայն՝
ասորեստանցի արքայադասներն Հայաստան փա-
խան: Դոյնպէս կը մեկնէ եւ Նասերիտս²:

¹ Հ. Բեթ, Կ. Կ. 101:

² Middelorf, Codex syriaco-hexaplaris, S. 120

հմմտ. էջ 51:

³ Հ. Կ. Թ. Ա. 3. 5. (96) Niese, Հ. Կ. I. p. 10.

⁴ Migne, 24 p. 353. Հմմտ. 21 էջ 699:

Թարգմանութեանց ընծայած այս շատ հին մեկնութիւնն արտաքոյ կարգի մեծ լըյս մը կու տայ Արարատ անուան նշանակութեան նկատմամբ: Այս խնդրոյս մէջ սակայն այս մեկնութիւնը դեռ վերջին խօսք չէ: Հայ հնագոյն աշխարհագրութեան¹ մէջ Հայաստանի տարածութեան եւ սահմաններուն վրայ տեղեկութիւն փնտռած ատենին² այս երկրին մէջ Արարատ կամ Արարատ անունը մեր առջեւ կ'ըլլէ նախ իբրեւ Մեծ Հայաստանի նահանգ մը եւ երկրորդ իբրեւ այս նահանգին մէջ գաւառ մը, մինչ վերը յիշուած աղբիւրներն Արարատ ըսելով ուղղակի Հայաստանը կը հասկընան:

Հայոց քրիստոնէական կրօնն ընդունած ժամանակներն, ինչպէս Ս. Հերոնիմոս Նոսայեայ մեկնութեան մէջ կ'ըսէ, Երասխայ միջին ընթացքին վրայ գտնուող բերրի ու դաշտային երկիրն Արարատ անունը կը կրէր: «Արարատը Հայաստանի մէջ գաշտային գաւառ մըն է, որուն մէջէն կ'անցնի Երասխ»:³ Ս. Հերոնիմոսի այս խօսքը բոլորովին կը միաբանէ հայ տոհմային հին հեղինակներուն տաւած տեղեկութեանցը հետ: Փաւստոսի⁴ քով Արարատը Հայաստանի նահանգ մըն է եւ այն երկիրներու կարգէն որոնք ուղղակի Հայոց առաջին նախնիոցսին իրաւասութեան տակն են⁵: Արարատ նահանգին մէջն է Աղքե ամրոցը⁶: Արագած լեռան մէջ եւ Էջմիածնի հիւսիսարեւմուտք: Նմանապէս Արարատայ մէջ է Արագածին⁷ հայ թագաւորաց գանձարանը⁸: Ըստ Ագաթանգեղոսայ այս գաւառին մէջն են Վաղարշապատ, Արտաշատ քաղաքները⁹, ծանօթ է Կորեան Արարատն իւր Վաղարշապատ¹⁰ քաղաքովն, որ Նորքաղաք ալ կ'անուանուի: Նմանապէս ասոր մէջն է Կորը, Նընկայ¹¹ ըստագով եպիսկոպոսին ծննդավայրը¹²:

Ղազար Գարպեցի իւր Հայոց պատմութեան այլեւայլ տեղերն Արարատ գաւառին եւ Արարատ դաշտին վրայ կը խօսի, որոնց գլխիւը զանազան տեղեւոր անուններուն¹³, յիշատակութիւնն աւելի կ'որոշուի եւ կը համաձայնի վերոյ յիշեալ աղբիւրներուն: Եղիշէի ծանօթ է¹⁴ Արարատայ երկսիրպոս մը: Նմանապէս՝ Արարատ գաւառն ու անոր Արած անունը¹⁵, Մովսէս Խորենացի իւր Նշխարագրութեանը մէջ կը թելէ Արարատայ 16 գաւառները¹⁶: Ուստի տարակոյս չկայ՝ որ Հայաստանի եւ Արարատայ մէջ քաղաքական եւ աշխարհագրական առնչութիւն մը կար: Արգ՝ արգարացի է Արարատը Հայաստան թարգմանելով՝ Կ'երեւայ թէ Հայոց պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը դիւրութիւն կ'ընծայեն¹⁷ այս դժուարութիւնը վեցընելու: Քանի որ Արարատ ցեղաբանական երկիրը Հայաստանի մէկալ մասանցը հետ կապուած է, ընդունելի կը գտնուայ ըսելը թէ Արարատ թէ նահանգ է եւ թէ էջ թատրներու համար անուն մըն է, որ ամբողջ պետութիւնը կը ցուցնէ, ինչպէս Allemagne ըսելով Գերմանիան կը հասկըցուի: Հայոց պատմութիւնը կամ ինչ որ մեր առջեւն ունիւր իբր Հայոց պատմութիւն¹⁸ այս կարծեաց կը նպաստէ: Արգէն Ագաթանգեղոսի քով Արարատայ Վաղարշապատն արքայանիստ քաղաք է¹⁹: Նոյնը կը պատմէ Կորին²⁰:

Ղազար Գարպեցի Արարատը գլուխ աշխարհէն Հայոց կ'անուանէ²¹: Արարատը Աշխարհունեաց թագաւորական տան բնիկ երկիրն է: Սերէսին²² ծանօթ է այս երկիրը: Մովսէս Խորենացի²³ Արարատը կ'անուանէ բնակութիւն, կալուած թագաւորաց: Նմանապէս թէ ի վիճակի է յայտնապէս զրուցելու թէ Հայոց թագաւորութիւնն իւր սկիզբը Արարատէն առնելով տարածուեցաւ: Արարատն իւր անունը Արայէն առած է²⁴: Սա կէտին ալ մտադիր ըլլալու է որ Փաւստոսի²⁵ եւ Խորենացոյ քով անանկ տեղեր կան, որոնցմէ կ'երեւայ թէ Հայերն ալ Արարատ ըսելով ամբողջ երկիրը կը հասկընային

¹ Ջմմ. Soukry la Géogr. de Moïse de Ch., Venise 1881, p. 29, 39. . . .

² Migne, 24, p. 389 Երասխ Լե, 36:

³ Անդ, էջ 260, 266:

⁴ Անդ, Գ, 47, էջ 117, Ջմմ. Langlois, անդ, I, p. 250:

⁵ Անդ, Գ, Ի, էջ 148 և Ե, Գ, էջ 208:

⁶ Պատմ. վեհեա. 1862, էջ 103, 122, 594, 602, 612, 626, 651:

⁷ Վեհեա. 1894, էջ 20, 23:

⁸ Ջմմ. Schmid, Des Eznik von K., Wider die Sekten, Wien 1900, ուր էջ 6՝ հետեւելով Փիտերէի եւ հետեւելով Գիլիսի՝ Գիլիսի Յայք նշանակելու մէջ կը դուրսի: Գիլիսի Փիտերէի երկրագիտութեան համար պարտաւոր Հայաստանի ու քրդական աշխարհայրոցին մէջ՝ Արատ եւ Արեւմտայ գետերուն իրարու խառնուած անդէն քիչ մ'անտին դեպ ի հիւսիս՝ Կուլպի (Kulpi) անունով տեղ կը կայ նշանակուած Արարատայ մէջ:

¹ Վեհեա. 1891, էջ 22, 28, 31, 316, 488:

² Մատենագր. վեհեա. 1859, էջ 22-61, 139:

³ Soukry, անդ, էջ 33, 45:

⁴ Անդ, էջ 655:

⁵ Անդ:

⁶ Անդ, էջ 31. . . .

⁷ Langlois, Collection des hist anciens et mod. de l'Arm. I, p. 198 և հրտ. Պատմական, Մովսէս 1876, էջ 2:

⁸ Պատմ. Գ, Ի, Գ, Ի, Ի, Ի:

⁹ Անդ, I, Ժ, Ժ, Ժ, Ժ:

¹⁰ Փաւստոս, անդ, Գ, Ժ: Մովսէս Խոր. Պատմ. V, Ի:

Գաւառին սկզբնական անուան՝ ամրողը Հայաստանի վրայ տարածուելուն մէկ հնախօսական հետքը թերեւս կարելի է գտնել Արարդեանց անուան ու ընտանկալային մէջ. Հերոդոտոս՝ Ալարդեան ընելով՝ կը հասկնայ հիւսիսային Հայաստանի մէջ ցեղ մը եւ իրաւամբ կ'ուզեն տեսնել այս ցեղին մէջ Ռարդեանց կամ Արարատեանց անունը: Այս հիման վրայ Ս. Գրոց մեկնիչները իրաւացի համարեցան ըսել թէ Ս. Գրոց մէջ Արարատ անունը Հայաստանի հին անունն է. այս անունը կը տրուէր մասամբ թագաւորութեան մէկ նահանգին միայն եւ կը նշանակէր Հայոց ամբողջ թագաւորութեան մեծագոյն երկիրը: Անձուկ մտք կը հասկընային այս անունը երբեմայ թով ԿԱ, 27: Իսկ Եսայայ թով Ա: 38 եղածն ամբողջ երկիրն անունը կը համարէին, այնպէս որ թագաւորաց գրքին տուած նշոյն տեղեկութիւնը Վուլգատան կրցաւ՝ «երկիր Հայոց, թարգմանել՝ ինչպէս որ արգէն բաժնէ՝ յոյն բնագիրն Եսայայէ մը. նշոյն կերպով կը նշանակէ Codex syro-hexaplaris: Ի մասնաւորի նշանակալից երեւցած է Ասորեստանց ոճը, որ ի սկզբան Ռարու (Ռարատու) կը կոչէր Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան մասը եւ վերջէն ամբողջ Հայաստանը կոչեց նշոյն առնումը: Այս յիշեալ նկատողութիւններով սա՛ արդիւնքը ցուցաւ համարուեցաւ թէ Ս. Գրոց Արարատը կրկին իմաստ ունի. մէյ մը կը նշանակէ ամբողջ Հայաստան երկիրը եւ մէյ մ'ալ անոր մէկ նահանգը. առանց սահմաններ ճշգրտելու՝ այս նահանգը համարուեցաւ Արարատը կամ Ալարատը: Նշոյն կրկին իմաստն ենթադրուեցաւ նաեւ. Հերոդոտոսի թով՝:

Ասկէ ետքը Ս. Գրոց աշխարհագրութիւնը համարձակեցաւ թալլ մ'ալ առնուլ դէպ յառաջ: Իմանալէն ետքը թէ Արարատը մեծ տէրութեան մը մէկ նահանգն է՝ ալ հնարաւոր երեւցաւ անոր մասերուն վրայ ճշգրագոյն տեղեկութիւններ առնուլ: Ս. Գրոց հին թարգմանիչներու յորմայի մէջ Արարատ անունը պահելը, իսկ ընդհակառակն թագաւորութեանց ու Ծննդոց մէջ Հայաստանով թարգմանելը՝ պարզապէս մը ՀԷ ցուցնելու, որ իրենք արգէն Արարատը գաւառի եւ տէրութեան անուն կը համարէին եւ Երեմիայի մէջ եղած անուններն կարեւոր թէ

գաւառներու անուն են: Ս. Գրոց մէջ Արարատայ հետ մէկտեղ յիշուած անունները չեն կրնար մէկալ մասերը, գէթ նշանաւորագոյնները ցուցնել: Հնախօսական եւ ստուգարանական հետազոտութիւններով գտան այս ենթադրութեան հաստատութիւնը եւ նմանապէս արդարացի ըլլալն այն ենթադրութեան, որ կ'ըսէր թէ Հայկական երկիրներու անուններն՝ անցած մտած են Ս. Գրոց մէջ:

Միմնի եւ Աքեանազ Արարատայ հետ մէկտեղ կը յիշուին: Շէգգ¹ իւր Հնախօսութեանը մէջ կը գրէ. «Այն ազգաց մէջ, զորոք Երեմիա Բարեբոնի դէմ պատերազմի կը հրաւիրէ, կը յիշուի Արարատայ եւ Միմնիի հետ Աքեանազ: Քանի որ Արարատ գաւառն էր միջին Երասխայ վրայ, որ հարաւէն դէպ արեւելք կը կարէ Հայաստանը եւ Կիւրոսի (Կուրի) հետ Կասպից ծով կը թափի, քանի որ Միմնի՝ հայկական Միմնուս երկիրն է արեւելեան Եփրատայ վերին ընծացքին վրայ, հարկ է որ Երեմիայի առեւ ասոնց շրջակայքն Աքեանազ անունով երկիր մ'եղած ըլլայ, այնպէս որ այս երեքն ի միասին՝ հարաւային Հայաստանի մէկ մասը կը կազմեն: Աքեանազայ՝ հարաւային Հայոց մէկ մասը կազմելուն ենթադրութիւնը կ'ապացուցանէ Ալէքս հայկական յատուկ անուան գոյութեամբն ու հայացի ալ մասնկով:

Միմնի ալ Հայ երկիրներուն կարգը դասել ուզելին: Հայկական ազգանուններն ու քաղաքանուններն իրենց մէջ կը բաժանդակեն իւր ժանրը, զ. օ. Մանավազի, Մանազներու ի Տուրուբերան, ինչպէս արգէն մտադիր բրած է Ալէք Մարանէ: Թերեւս ներելի ըլլայ մասնանիշ ընել նաեւ Մանաշի հր, Մանանաղի, Մանգակունի անունները: Կ'ըսուի թէ այս իւր ժանկին մէջ պահուած ըլլայ հին Միմնի:

Նշոյն իսկ Արմէնիա անուան մէջ իբր ստուգարանական կազմիչ մաս՝ Միմնի կամ Ման անունը գտան: Մինչ Շէգգէ² (Բոնարտի) սեմական շարմինի (== Էրեւնաշխարհ Միմնի³) անունէն մեկնելը ստուգարանական խաղաղի կը կոչէ, անդին Մուրատ⁴ շատ հաւանական կը համարի նշոյն մեկնութիւնը: Արամեւէնի մէջ շատ ցանցաւ կը գործածուի հալ բառը, այնպէս որ սեմական աղբիւրէ ստուգարանիլը շատ տա-

¹ III, 94, VI, 79.

² Կառնիքի Kirohenlexikon, I, 1226.

³ Անդ, Ըսա Ըրդերի, Keilinschriften und Ge-
sichtsforsehung, S. 555.

⁴ Հմմտ. Migne, 24, էջ 389.

⁵ Հիւրիւ Ի Theol. Quartalschr. 55, p. 348.

¹ Freiburg 1887, S. 358.

² Գաւառայ թով անդ, էջ 3:

³ Անդ էջ 104:

⁴ Գաւառի, անդ, էջ 3:

⁵ Մարատ, անդ, էջ 18:

բակուսական է (Եւստիոս)։ Չենք կրնար հորի տեղ բակդրական հարկ կամ հարկով բառը գնել, որ լեռ, սար կը նշանակէ եւ իրապէս ալ ինչ ինչ յատուկ անուանց մէջ կը գտնուի։ Այս պարագայի մէջ Armina կամ Arminiya սկզբնաբար կը նշանակէ լեռնաշխարհ Միննեանց Միննիի եւ մասնացաց կ'ընէ առնչութիւն մի ի մէջ Միննիի եւ Արմինիայի, ի մէջ Միննիի եւ Արարատայ։

Հատ աւելի սուր կերպով նոյն բանը կ'ընէ հետեւեալ ստուգաբանութիւնը, որ խորունկ մտադրութեան¹ արժանացած է։ Այս ստուգաբանութիւնը Արմինիա անունը Միննիի եւ Արարատ անուններէն բաղադրուած կը քնէ։ Այս տեսութիւնը բնականաբար կ'ենթադրէ երկու երկիրներուն պատմական միութիւնը ի մի ամբողջութեան։

Միննի — Արմինիա հաւասարութիւնը հիմն է միանգամայն հին կտակարանի ասորերէն թարգմանութեան եւ ցարգումի, որ Երեմիայի ԽԱ 27 Միննին չայաստան կը թարգմանեն։

Ման եւ Վան անուններուն նմանութեանը վրայ լեցեալ² հին Մանը Հայոց Վանայ շրջանին մէջ գնտուցին³։ Այսպէսով կրցաւ Ալլիօլի համառօտիւ Արարատը, Միննին եւ Աքանազը հայկական գաւառներ անուանել։ Իսկ Գրաֆ⁴ այս երկիրները կրցաւ հայկական իրանց մէջ երեք թագաւորութիւն համարիլ։ Ուրի՞ Միննին հայ ցեղ մը կը համարի Վասպուրականի մէջ։ Կնարենբաուէր⁵ լեռնամանի վրայ հիմնուելով՝ Եսայայի ԽԱ 27 կը համարի կողմ մ'առ թագաւորս եւ ազգս Հայոց։ Արարատս ու Միննի կը կազմեն Մեծ կամ՝ Արեւելեան Հայաստանը, իսկ Աքանազ՝ Արեւմտեան Հայաստանը։ Հուժմէլուէր⁶ կը բաւականապէս Աքանազայ համար ըսելով թէ՝ «կրնաւ ընդունիլ թէ փոքր Ասիա կամ Հայաստան բնակած ըլլայ»։ Միննին որդեակի Արարատայ հետ հայկական երկիր կը համարի։

Մեր թափառման վերջը հասած՝ յետագարձ ակնարկ մ'առնակելով յիշեալ արդեանց վրայ՝ ստիպուած ենք խոսողներէլ թէ այս մեկ նութիւնները Ս. Գրոց աշխարհագրութեան բուրոլին ապահով հետեւութիւնները չեն։

Մեկնութեան այս փորձերուն ատեն՝ Հաստանի քրիստոնէութեան կամ Արշակունեաց ժամանակ տիրող աշխարհագրական-քաղաքական յարաբերութիւնները նոյն համարուած են այն յարաբերութեանց հետ, որ սրբազան հեղինակներուն օրերը կը տիրէին այն կողմերը։ Եթէ առ այս կ'ուզեն Մովսէս Խորենացին ու Փաւստոսը մասնացցց ընել, այն ատեն սա նոր ինդիքը կը ծագի թէ ինչ իրաւունքով ըրին այս ենթադրութիւնը։ Խորենացւոյ Հայոց պատմութիւնն այս անունը գործածած ատեն (Վ. Ի) բաւականէն աւելի յայտնի կերպով կը մասնէ թէ ինքը Ս. Գրքէն կախում ունի։ Քննադատներուն այս պատմագիրն հնութեան եւ աղբիւրներուն վրայ հետազոտութիւնները կատարելէն եւ հին գաղափարը մերժելէն ետքն ալ՝ խորենացւոյն երկը մասմաբ կը մնայ ամենահին, մեծարգի աւանգութեանց՝ ժողովածոյք մը։ Այս աւանգութիւնները պէտք ունին զտուելու, մաքրուելու, վերջին ժամանակի յարաբերութեանց յարմարցուած կտորներէն յստակուելու եւ այս պարագայի մէջ ալ չեն վկայի վերի հաւաստութեան, որով Ս. Գրոց Արարատն յետանգոյն ժամանակի աշխարհագրութեան Հայաստանին դիմացը կը դրուէ։ Նոյնն ըսելու ենք միանգամայն այս փորձին համար, որով աշխատեցան Խորենացւոյ չով վկայութիւն մը գտնելու՝ ցուցնող թէ Արարատ գաւառանունն Հայաստան ալ կը նշանակէ միանգամայն։ Քանի որ Արարատայ տեղերը Հայաստանի վրայ թագաւոր էին, տարակոյս չկայ որ Հայաստանն Արարատայ տեղութեան երկիրն է։ Այս շրջաբանութեան դուրս՝ երբեք Արարատն ամբողջ երկիրն սեփական ու յատուկ անունն եղած չէ։ Պէտք ենք ըսել որ այս շրջաբանութիւնն ալ Ս. Գրքէն առնուելով ծագած է։ Նոյնն ըսելու ենք Ս. Եւստիօք Մեծնացւոյ պատմութեան մէջ Փաւստոսի գործածած բացատրութեան նկատմամբ։ Այնտեղ ալ գործածուածն երկիրն բնիկ կամ յատուկ անունը չէ, այլ լոկ շրջաբանութիւն մըն է եղածը, երբ կ'ըսուի. «Խաղաց գնաց... գալ հասանել ի լեռինս Հայոց» ի լեռուն Սարատայս ի սահմանս այրարատեան տեղուութեանն⁷։

Բայց եթէ նոյն իսկ Արշակունի թագաւորաց ատեն իրապէս ամբողջ Հայաստանի վրայ տարածուած ըլլար թագաւորաց կայսրածին՝

¹ Kirchenlexikon I. Sp. 1226.
² Belek, Das Land der Mannäer. Verhandl. der Berl. G. f. Anthropol. 1894. S. 480.
³ Der Prophet Jeremias, Leipzig 1882, տես գլուխ ԽԱ 27։

⁴ Bibelatlant, Namensverzeichnis.
⁵ Մեկնութիւն Երեմ. 1.
⁶ Մեկնութիւն Խորենաց, էջ 813։

⁷ Belek, Verhandl. d. Berl. G. f. Anthropol. 1895, Seite 808.
⁸ Անդ. Գ., էջ 22։ Հմմտ. Langlois, I. p. 218.

Արարատ գաւառին անուէր, սակայն ասով տակաւին ապացոյցի ստուերն անգամ չէինք ունենար թէ Ս. Գրոց մէջ յիշուած Տին Արարատ երկիրը կամ թագաւորութիւնը համանուն գաւառ մ'ունեցած ըլլայ, եւ թէ գաւառի եւ թէ թագաւորութեան անուն եղած ըլլայ միեւնոյն ժամանակ:

Այս վաեմանին համար՝ Աբքանազայ ու Միննիի Հայաստանի վերաբերելուն դիմելը՝ նշանակութիւն չունի, վասն զի ամենեւին ապացոյց չկայ՝ Աբքանազայ հայ ցեղի մը կամ գաւառի մ'անունն ըլլալը ցուցընող: Հայկեան հնագոյն մատենագրութեան մէջ Աբքանազ անունը կը գտնենք Կորեանս՝ քով եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ցեղաբանութեան՝ մէջ: Բայց ներքին է ենթադրել թէ այս երկու տեղերը տրուած տեղեկութիւնը Ս. Գրգէն (Ծնն. Ժ, 3) եւ նոյն ժամանակուան Ս. Գրոց մեկնութեանն առնուած են. Երիմայի ԾԱ 27 տեղոյն ակնարկութիւն մը կարծես ազգայ քով (Ա, Իբ)՝ նոյն աղբիւրէն առնուած: Կամ թէ արդեօք ասիկայ առաջինը քով Արշակունաց, արքունի տան եւ Ս. Գրիգորի տոհմին պարթեւական ըլլալը կը ցուցնէր, ինչպէս երեւոյթը կարծիքն է կը ցուցնէ:

Միշտ տարօրինակ երեւոյթ է՝ Հայոց Ս. Գրոց վրայ յենլով՝ իրենք դիրենք Աբքանազեան կոչելը, մինչ Եղեկիէ՝ ԻԵ. 14, ԼԲ. 9 եւ Ա. Մնաց. Ա. 3 Հայերը կ'ըմբռնեն իբր որդիք թորգոմայ. Հայերը փաստօրէն եւ Ագաթանգեղոյ քով ալ սասնկ կը կոչուին: Իսկ յետնագոյն պատմագիրներուն քով պայծառ է այս ըմբռնումը: Եթէ Հայերը թորգոմայ որդիքն էին այս անուան Ս. Գրոց մէջ ունեցած իմաստովը — նոյն անունը կրնար թերեւս յետնագոյն Մերիդիէնի Տիլգարիմուրի եւ Հայոց նոյն աղբիւրն ունեցած յարաբերութեան յիշատակը պահել, սակայն Յովհ. Կաթողիկոս, Արարատ, Մովսէս Խորենացի հայ պատմագիրները Ս. Գրոց թորգոմը կը հասկընան — այն տառն չէին կրնար միանգամայն Աբքանազայ որդիքն ըլլալ, վասն զի Աբքանազ թորգոմայ եղբայրն է Ծնն. Ժ 3 համաձայն: Եթէ կարենայինք Աբքանազ անունն մէջ փոխկիւլի հնագոյն բնակչաց՝ Ասկանացոց՝ նշմարը գտնել, ինչպէս եւ հաւանական կ'ընէ

Հայոց նախնական բնակավայրին եւ նախապատմական դաղթանակութեան վրայ վարը յիշուելի տեսութիւնը, այն տառն կը մեկնուէր Հայոց Աբքանազ անունն առնուլը եւ հասկանալի կը դառնար անոնց՝ Ծննդոց (Ժ. 3) Աբքանազին ունեցած առնուութիւնը, սակայն առանց Երիմայի ԾԱ. 27 յիշած Աբքանազեան թագաւորութիւնը Հայաստանի համազօր դնելու: Ինչու որ Ագգարանութեան ցանկին մէջ չենք կրնար յետմովսէսեան ազգեր փնտռել: Եթէ հայ ցեղերու մէջ գտնուէին Երիմայի Աբքանազեաններն ալ, այն տառն Տին ժամանակէ մնացած՝ Տայք, Սպեր, Արարատ, Մովսէսքը, Խաղիք երկրի ու ցեղի անուանց մէջէն՝ այս նշանաւոր ցեղին անունը հարկ էր որ աւելի ստեպ յիշուէր Հայոց յետնագոյն պատմութեան ու աշխարհագրութեան մէջ, մանաւանդ որ մարգարէն անսոյն մեծ նշանակութիւն կու տայ Աբքանազին: Ասոր ասանկ չըլլալը նշան մըն է, որ Աբքանազ ժողովուրդեան եւ Արարատայ թագաւորութեան չէր վերաբերիր: Վերջապէս կը հարցնենք, ի՞նչ կ'ընէ Ս. Գրգէն Աբքանազայ վրայ: Ինչպէս որ Արարատեան թագաւորութեան մը վրայ կը խօսի, նոյնպէս եւ կը խօսի Միննիի եւ Աբքանազեան թագաւորութեան մը վրայ: Բնատի այս երեքն ոչ թէ միացընելու է, այլ բաժնելու. Աբքանազը ճանցընող մերձաւոր ծամբան Արարատ-Հայաստանի մէջէն չի տանիր, այլ առանց Հայաստան հանդիպուել կ'անցնի: Նոյնը բնելու է Միննիի նկատմամբ:

Միննիի դիրքին նկատմամբ ալ կարելի չէ հետեւութիւն մը հանել չաւ արմատական վանկով կազմուած ազգանուններէն ու քաղաքանուններէն: Ի հարկաւորութեան կարելի է մտածել թէ Արմէնիա անունը յառաջ եկած ըլլայ Արարատ ու Միննի անուններուն ի մի բարդանալովը, եթէ ցուցուի որ Արարատ ու Միննի ի մի Հայաստան ձուլուած են. ապա թէ ոչ՝ կարելի չէ այս մտածումը: Բնատի այս պատճառաւ ալ չի կրնար իբր ապացոյց առ այս գործածուիլ: Կարելի է թերեւս ընդունել թէ Արմէնիան օտար ժողովուրդեան մը քով Հարմինիս անունէն յառաջ եկած ըլլայ, բայց մասնական ինչեւից՝ չի թոյլատրեր աշխարհագրական յարաբերութեանց մասին ընդունելի հետեւութիւններ հանել: Իր կազմի մասանց նայելով՝ կը նշանակէ Միննեանց լեռնաշխարհ՝ առանց անոր տարածութիւնն ու քաղաքական յարաբերու-

¹ Յն Կորիւն, Վենետ. 1894, էջ 7: Հմմտ. Նաեւ.

Եւս. Կաթող. պատմ. Մովսէս 1853, էջ 10:

² Սովորը Հայկական է, էջ 31, տես Լանգլուս, անց 25: Հմմտ. Մ. Խոր. Ասիւ: Այս ցեղաբանութեան հեղեկանքն նկատմամբ տես Յուսէփ Հայ, ձեռագր. Միխիթ. Մանգր. էջ 179 (801 եւն):

³ Հմմտ. Բաեմովան, Արշա. Դ. 5, 35.

⁴ Hoberg, Genesis S. 98.

Թիւնները պարզեւում, համանպէս պատմական պատճառներն անընդունելի կ'ընեն Վան եւ Ման — Միննի հաւասարութիւնը, ինչու որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, Վան կը վերաբերէր Արարատայ, որուն քով գոյութիւն ունէր եւ Ման — Միննի: Ս. Գորց ասորի թարգմանութեան եւ Տարգմանի Միննին Հայաստան թարգմանելն ամենեւին պատմական վկայութիւն չէ, այլ լոկ փորձ մըն է Միննի մեկնելու. եւ այս փորձն այնչափ կ'ապացուցանէ, որչափ քննելի այն պատճառներն, որոնց վրայ կեցած է: Այս յիշեալ պէսպէս կէտերուն վրայ հայեացք մ'արձակելով՝ կը տեսնենք որ ասոնք ոչ թէ միայն հեռու են իրարու նպաստելէ եւ վերջնական արդիւնքի մ'առաջնորդելէ, այլ հակառակ են իրարու: Հայաստան ըսելով Միննի հասկըցողը չի կրնար այլ եւս Հայաստանն Արարատ անուանել. իսկ Արմէնի անուան կարծեցեալ կազմութեան հետեւելով՝ Նոյնը Արարատ եւ Միննի անուններէն յառաջ եկած կարծողը՝ ստիպուած է Աջանազը անկէ գոյս վտարել. միայն թէ ասով ուրացած կ'ըլլայ այն սկզբունքը, որ իւր հիմն է: Ասոնց հետ Աջանազը միացընողը պէտք է որ վերջիշեալ կարծիքները մերժէ: Արարատը միեւնոյն ժամանակ թէ գաւառի եւ թէ երկրի անուն համարողը ստիպուած է սխալ հրատարակել ասորական ու ասորգուման թարգմանութիւնը:

(Շարունակելի)

ԴՐ. Ս. ՎԷՐԵՐ.

Պ Ա Յ Մ Ա Կ Ա Ն

ԳՐԱԳԻՒՆԵՐ

Չարմանալի է պատմութեան անիրաւութիւնն. — անբնական է իր քմահաճութիւնը: — Անուններ կը թողու մարգկութեան՝ առանց գործիքի՝ — ու գործիքի, առանց անուան:

Աս ետքիներուն մէջ դասելու ենք, Գամելէր մըն ալ. որ աչքին առջեւն ունենալով իր ազգին ապագայ յառաջագիտութիւնն ու երջանկութիւնը՝ ահագին դրամոյ գումար մը — ըլլող ունեցածը — թողուց ազգայնոց համակրութեան — անկարողներուն, որքեւարինելուն եւ որքեւրուն արցունքները սրբելու — եւ ազգին աղքատ աղջկանքը կարգելու համար:

Ոչ ոք գիտէր — ու այսօր ալ շատ քիչերը գիտեն — իր անունը: Իւր մեծագործու-

թենէն միայն կը ճանչնանք իր անմահ յիշատակը: —

Ո՛վ էր Գամելէր, կամ լաւ եւս Ուղտեան: Աս հարցման պատասխանը առջ շատ դժուարին է:

Այսպէս գիտենք միայն որ Վիննայի բնակչէր, տաճկերէն լեզուի թարգման, ամուրի կեսնք կ'անցընէր, եւ 1838 փետր. 5ին, 74 տարեկան հասակին մէջ վախճանեցաւ, 1էոբոլտշգատ քաղաքաբաժնի՝ 573 թիւ ունեցող յատուկ տանը մէջ:

Աս է բոլոր բոլոր գիտցածնիս, որ պաշտօնապէս գրի անցուցեալ իր մեծնելէն ետեւ:

Ամենէն աւելի Վիննայի Միխիթարեանք կրնային գիտնալ իրեն տանն ու գերդաստանին վրայ, Վան զի Գեորգ Գամելէր լաւ կը ճանչնար գլխադասաններն: Իւր քոյրն, Աննա, 1826ին ըրած կտակին մէջ, այսպէս կ'ըսէ ի մէջ այլոց. «Միխիթարեան հայրերուն, որոնք Բլաջ կը բնակին, կը թողում — ցորչափ ատեն Վիննայի մաքսագծին ներսի գին (innerhalb der Linie) վաքը մ'ունին — տարուէ տարի 80 արծաթ Ֆիօրին, աղաւելով — որ ինծի եւ Գամելէրեան գերդաստանին համար աղծվեն»:

Բայց ափսոս, որ այն ատենի, պատուական հայրերն ըստ բաւականի չըմբռնեցին ու չճանչցան բարերարութեան մեծութիւնն — եւ որչափ կ'իրեւայ՝ եւ ոչ ալ տեղեկութիւն ատուելու ղեցեցին այս բարեգործութեան վրայօք. վաճառ զի օտար եղան եւ ձեացին, թէ իրմէն եւ թէ իր մշտնջենաւոր բարերարութեանն:

Ասոր հետեւանքն ան եղաւ, որ հինգ տարի ետքը կտակը փոխուեցաւ ու վերջիշեալ կտակէտն այսպէս կըրպարանափոխուեցաւ: «Կտակիս 5 երորդ յագումանը կը փոխեմ, այնպիսի կերպով մ'որ Բլաջելի մէջ բնակող Վիննական Միխիթարեան հարց, այս կտակին մէջ, իրենց՝ ամէն տարի տրուելն 80 Ֆիօրինն սեղ, տրուի՝ միանգամ ընդ միշտ 80 Ֆիօրին առանց մէկ զեւէման»:

* Wien, am 30. August 826.

5. Den geistlichen Herrn Mechtariaten am Platzel vermache ich alljährlich, so lange sie ein Kloster innerhalb der Linie Wiens haben werden, Achtzig Gulden in Silbermünze, mit der Bitte, für mich und die Kamelersche Freundschaft zu beten.

(L. S.)

Anna Kameler m. p.

** 2. § 5 des Testaments wird dahin geändert, dass die geistlichen Herren Mechtariaten am Platzel in Wien, statt den Ihnen in diesem Testamente alljährlich vermainten 80 fl. Conv. Münze, nur 80, d. i. Achtzig